कुमाल समुदायमा शौचालयको प्रयोगले स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव सम्बन्धी ज्ञान र अभ्यासको अध्ययन

प्रस्तुतकर्ता
सुरेश खतिवडा
परीक्षा रोल नं. : २१४००९४
त्रि.वि. दर्ता नं. : ०१४-४-२-०२४१३-२००७
शैक्षिक वर्ष : २०६८-०६९

स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग अन्तर्गत
स्वास्थ्य शिक्षामा स्नातकोत्तर तहको द्वितीय वर्ष शोधपत्र
कोड नं. ५९८ को पाठ्यभार पूरा गर्नका लागि तयार पारिएको शोधपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
शिक्षाशास्त्र सङ्काय
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस
कोशीहरैंचा, मोरङ
वि.सं.२०७३ (सन् २०१७)

प्रतिबद्धता

यो शोधपत्र मेरो ज्ञानमा आधारित रहेर सर्वप्रथम प्राथमिक सूचना तथा तथ्याङ्कको आधारमा तयार गरिएको हो भनी घोषणा गर्दछु । यो अध्ययन प्रतिवेदन मेरो आफ्नै मौलिक अनुसन्धान कार्यको परिणाम हो । केही सन्दर्भ सुचिकृत विषयवस्तु बाहेक यो शोधपत्रमा प्रस्तुत विषयवस्तुहरू मेरा मौलिक हुन् । मैले कुनै पनि विगतमा पूरा भई बुझाएको शोधपत्रबाट जस्ताको त्यस्तै अनुकरण वा नक्कल गरेको छैन । साथै यो शोधपत्र स्वास्थ्य शारीरिक तथा जनसङ्ख्या विभाग अन्तर्गत स्वास्थ्य शिक्षामा स्नातकोत्तर तहको व्यवहारिक आंशिक पाठ्यभार पूरा गर्न बाहेक अन्यत्र दुरूपयोग गर्ने छैन ।

१९ फेब्रुअरी २०१७

सुरेश खतिवडा

त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा सम्बन्धनप्राप्त
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस
SUKUNA MULTIPLE CAMPUS
(स्नातकोत्तर तह कार्यक्रम)
कोसीहरैंचा, मोरङ
KOSHIHARAINCHA, MORANG
स्था.: २०४८
(विश्वविद्यालय अनुदान आयोग बाट QAA प्राप्त)

☎ ०२१-५४५६१७
☎ ०२१-५४५७१७
फ्याक्स : ०२१-५४५७१७
सूचना बोर्ड सेवा १६१८०२१५४५७१७
E-mail: sukunac@yahoo.com
Web site: www.sukuna.edu.np

पत्र सङ्ख्या
चलानीनम्बर

विषय : मूल्याङ्कनका लागि शोधपत्र सिफारिस गरिएको सम्बन्धमा ।

श्री शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति
स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग
सुकुना बहुमुखी क्याम्पस
कोसीहरैंचा, मोरङ

उपर्युक्त सम्बन्धमा सुकुना क्याम्पसको शिक्षाशास्त्र सङ्काय, स्नातकोत्तर तह (M.Ed.) स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विभाग (Pop.Ed.598) का विद्यार्थी **सुरेश खतिवडाले कुमाल समुदायमा शौचालयको प्रयोगले स्वास्थ्यमा पारेको प्रभावसम्बन्धी ज्ञान र अभ्यासको अध्ययन** शीर्षकको शोधकार्य मेरो निर्देशन र सुपरिवेक्षणमा गर्नु भएको र निजको शोधकार्य र शोधलेखनबाट म सन्तुष्ट रहेकाले उक्त शोपत्र बाह्य मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

१९ फेब्रुअरी २०१७

कृष्णप्रसाद भुर्तेल
(शोध निर्देशक)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

इन्द्रपुर, मोरङ

☎०२१-५४५६१७

०२१-५४५७१७

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्व विद्यालय, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, हरैंचा, मोरङमा स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या विषय लिई जनसङ्ख्या विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तहमा अध्ययन गर्ने छात्र श्री सुरेश खतिवडाले आंशिक आवश्यकता पूरा गर्ने प्रयोजनका लागि कुमाल समुदायमा शौचालयको प्रयोगले स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव सम्बन्धी ज्ञान र अभ्यासको अध्ययन विषयको शोधपत्र तयार गरी स्वीकृतिको लागि यस मूल्याङ्कन समितिसमक्ष पेश गर्नु भएकाले यो शोधपत्र यस मूल्याङ्कन समितिबाट स्वीकृति गरियो ।

शोधमूल्याङ्कन समिति

क.सं.	नाम	पद	हस्ताक्षर
१.	श्री	विभागीय प्रमुख	
२.	श्री कृष्णप्रसाद भुर्तेल	शोध निर्देशक	
३.	श्री	बाह्य परीक्षक	

मितिः २०७३

सन्: २०१७

कृतज्ञता ज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय स्नातकोत्तर तह स्वास्थ्य शिक्षा मूल विषय लिई अध्ययनरत विद्यार्थीलाई द्वितीय वर्षमा शोधपत्र तयार गर्नुपर्ने प्रावधान रही आएको छ । सोही क्रममा कुमाल समुदायमा शौचालयको प्रयोगले स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव सम्बन्धी ज्ञान र अभ्यासको अध्ययन विषय शीर्षकमा अध्ययन तथा अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गरी प्राप्त तथ्याङ्कका आधारमा विश्लेषण पश्चात शोधपत्र तयार पारेको छु ।

शोधपत्र त्यसै पनि गहन र जटिल कार्यमा आवश्यब प्रबन्ध मिलाई शोधप्रस्तावको शीर्षकदेखि शोधपत्रको अन्त्यसम्म मार्गदर्शकको रूपमा निरन्तर सहयोग तथा सल्लाह प्रदान गरी सफलताको बिन्दुमा पुऱ्याउनु हुने आदरणीय शोध निर्देशक श्री कृष्णप्रसाद भुर्तेलज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

यसैगरी प्रशासनिक काममा सहयोग गर्ने र यस विभागका सम्पूर्ण गुरुहरू साथै तथ्याङ्क सङ्कलनका क्रममा सक्रिय सहयोग पुऱ्याउनु हुने झापा जिल्ला शान्तिनगर गा.वि.स.का कुमाल समुदायका सम्पूर्ण कुमाल जाति र अध्ययन अनुसन्धानका क्रममा विविध पक्षबाट सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण महानुभावहरूमा विशेष धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

अन्त्यमा, परिश्रमपूर्वक शोधपत्र कम्प्युटर टाइप, सेटिङ, शुद्धिकरण तथा बेन्डिङ गरी सहयोग गर्नु हुने सौजन्य डेस्कटप विर्तामोड-१, अतिथि सदन लाइन, बुद्धचौकको मैया बराललाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

मितिः २०७३।११।०९

सुरेश खतिवडा

शोधसार

यस अध्ययनको शीर्षक कुमाल समुदायमा शौचालयको प्रयोगले स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव सम्बन्धी ज्ञान र अभ्यासको अध्ययन हो । यसको उद्देश्य झापा जिल्ला शान्तिनगर गा.वि.स.मा बसोबास गर्ने कुमाल समुदायको सामाजिक, आर्थिक अवस्था पत्ता लगाई उनीहरूमा शौचालय प्रयोगबाट स्वास्थ्यमा पारेको प्रभाव सम्बन्धी ज्ञान र अभ्यास पत्ता लगाउनु हो । यो अध्ययन वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित रहेर गरिएको थियो । अध्ययन कुमाल समुदायका १५० घरधुरीका जम्मा १५० जना लिइएको छ ।

१५० घरधुरीका महिला र पुरुषहरूलाई समेटिएको छ । यसमा १५० जना जनसङ्ख्या समेटिएकामा ५१ पुरुष र ९९ महिला रहेका छन् । यस अध्ययनमा कुमाल समुदायमा शौचालयको प्रयोग सम्बन्धी ज्ञान र व्यवहारको स्तर कमजोर पाइएको छ। शान्तिनगरका कुमाल समुदायमा रहेका समस्याहरू मुख्य रूपमा दुई उद्देश्यहरू राखेर गरिएको अध्ययनले पत्ता लगाउने प्रयास गरिएको छ। विभिन्न अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरूद्वारा आफूले छानिएका अथवा छनौट गरिएका जनसङ्ख्याबाट उत्तर लिएर कुमाल समुदायमा रहेका ज्ञान, धारणा र अभ्यासहरू पत्ता लगाउन खोजिएको छ । यस अध्ययनमा कुमाल समुदायमा रहेका उत्सर्जन विसर्जनका व्यवधान र त्यसको समाधानका उपायहरू समेतको व्याख्या गर्ने कोसिस गरिएको छ। यस अध्ययनमा शान्तिनगर गा.वि.स.का केही कुमाल समुदायलाई मात्र समेटेर त्यहाँको चर्पी सम्बन्धी पक्षलाई समेटिएको भए पनि यसले समग्र कुमाल समुदायलाई प्रतिनिधित्व गर्ने गरी समेटिएको छ ।

उनीहरूको चेतना अभिवृद्धिका लागि समाधानको उपाय हुन सक्दछ भन्ने सुझावहरू दिने प्रयास गरिएको छ। यस अध्ययनमा कुमाल समुदायको चर्पी सम्बन्धी ज्ञान, धारणा र व्यवहारको सङ्कलित परिमाणलाई वर्णनात्मक र परिमाणात्मक दुवै तरिकाबाट व्याख्या, विश्लेषण गरिएको छ भने रणनीतिको हिसाबमा १५० घर धुरीलाई लक्षित गरिएको छ ।

यस अध्ययनमा कुमाल जातिको धार्मिक तथा सांस्कृतिक परम्परा, रहन सहन, रीतिरिवाज, इतिहास तथा यहाँको उमेरगत तथा जनसाङ्ख्यिक संरचनालाई प्रस्तुत गरिएको छ। कुमाल समुदायको आर्थिक अवस्था, शैक्षिक अवस्था तथा उनीहरूको स्वास्थ्यको स्तर प्रष्ट हुने गरी यस अध्ययनको परिच्छेद चारले देखाउने प्रयास गरेको छ ।

यस अध्ययनको सारांश, निष्कर्ष र सुझाव पाँचौ परिच्छेदमा समेटिएको छ । यस परिच्छेदले यस अनुसन्धानको सम्पूर्ण विषयवस्तु खोज तथा यसबाट निष्कर्षलाई छोटो गरी प्रस्तुत गरेको छ । कुमाल समुदायमा चर्पी प्रयोग सम्बन्धी अभ्यासहरू परिवर्तनका लागि व्यवहारिक हुने गरी सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस अध्ययन क्षेत्रका कुमाल समुदायमा ३० प्रतिशत कृषि पेशामा ६७.२ प्रतिशत ज्याला मजदुरी गर्नेहरूको सङ्ख्या २.० प्रतिशत व्यापार गर्नेहरूको सङ्ख्या ०.६ प्रतिशत वैदेशिक रोजगारीमा जानेहरूको सङ्ख्या ०.२ प्रतिशत नोकरीमा लागेकाहरूको सङ्ख्या पाइयो । जसले गर्दा यस अध्ययनको शीर्षकले खोजेको तथ्याङ्क पनि राम्रो नै पाइयो ।

यस अध्ययन क्षेत्रको शैक्षिकस्तर हेर्दा माध्यमिक तहमा अध्ययन गर्नेहरू ०.४ प्रतिशत र निम्न माध्यमिक तहमा अध्ययन गर्नेहरू ०.८ प्रतिशत प्राथमिक तहमा अध्ययन गर्नेहरू ९० प्रतिशत तथा निखारमा ७८.४ प्रतिशत रहेको पाइयो । जसमा महिलाहरू भन्दा पुरुष बढी शिक्षित रहेको पाइयो ।

कुमाल समुदायको आर्थिक अवस्था समग्रमा हेर्दा न्युन र तरल स्थितिको यस अध्ययनले देखाएको पाइयो ।

विषयसूची

शीर्षक	पृष्ठ
प्रतिबद्धता	क
सिफारिस पत्र	ख
स्वीकृति पत्र	ग
कृतज्ञताज्ञापन	घ
शोधसार	ङ
विषयसूची	छ
तालिका सूची	झ
चित्र सूची	ञ
सङ्क्षेपीकृत सूची	ट
परिच्छेद एक : परिचय	
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	४
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	५
१.५ अध्ययनको महत्व	५
१.६ अध्ययनको परिसीमा	६
१.७ अध्ययनमा प्रयोग गरिएको पारिभाषिक शब्दावली	७
परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	
२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको पुनरावलोकन	८
२.२ व्यवहारिक साहित्यको पुनरावलोकन	९
२.३ अवधारणागत ढाँचा	१२
परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि	
३.१ अध्ययन ढाँचा	१४
३.२ जनसङ्ख्या नमुना र नमुना छनौट रणनीति	१४
३.३ तथ्याङ्कका स्रोतहरू	१५
३.४ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनको वैधता र स्तरीकरण	१५
३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया	१५
३.६ तथ्याङ्कको व्याख्या, विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण	१६

परिच्छेद चार : नतिजा र छलफल

४.१ जनसाङ्ख्यिक तथा सामाजिक, आर्थिक विशेषताहरू १७

४.१.१ कुमाल जातिको धार्मिक, सांस्कृतिक परम्परा १७

४.१.२ कुमाल समुदायको आर्थिक जीवनस्तर १८

४.१.३ शैक्षिक अवस्था १९

४.१.४ उत्तरदाताको उमेरगत संरचना २१

४.२ सुरक्षित चर्पीको प्रयोग सम्बन्धी ज्ञान र व्यवहार २१

४.२.१ चर्पीको भौतिक अवस्था २१

४.३ चर्पीको प्यानको अवस्था २२

४.३.१ चर्पीमा पानीको पर्याप्तता २३

४.३.२ चर्पीबाट पानीको मुहानको दुरी अथवा खानेपानीको स्रोतको दूरी २४

४.३.३ चर्पीको सरसफाई गर्ने अवधि वा समय २४

४.४ खराव चर्पीको प्रयोग गनुपर्ने कारण २६

४.४.१ शिक्षा र आर्थिक अवस्था नै चर्पीको सही प्रयोगको एक उपाय २७

४.४.२ चर्पीका प्रकारहरू २८

४.५ मुख्य प्राप्तिहरू २८

परिच्छेद पाँच : सारांश, निष्कर्ष र सुझावहरू

५.१ सारांश ३१

५.२ निष्कर्ष ३२

५.३ सुझावहरू ३२

५.३.१ निर्माणका लागि सुझाव ३२

५.३.२ कार्यान्वयन तहका लागि सुझाव ३३

५.३.३ अध्ययन अनुसन्धान तहका लागि सिफारिस ३५

सन्दर्भग्रन्थ सूची

अनुसूची

तालिका सूची

तालिका नं.	विवरण	पृष्ठ
१	: उत्तरदाताको पेशागत स्थिति	१८
२	: शैक्षिक अवस्था	२०
४	: चर्पीमा दिसा छाडिएको अवस्था	२३
५	: चर्पीमा पानीको अवस्था	२३
६	: चर्पीबाट पानीको मुहानको दुरी अथवा खानेपानीको स्रोतको दुरी	२४
७	: चर्पीको सरसफाइ गर्ने अवधि वा समय	२५
८	: खराब चर्पीको प्रयोग गर्नुपर्ने कारण	२६
९.	: शिक्षा र आर्थिक अवस्था नै चर्पीको सही प्रयोगको एक उपाय	२७
१०	: चर्पीका प्रकारहरू	२८

चित्र सूची

चित्र नं.	विवरण	पृष्ठ
१.	अवधारणागत ढाँचा	१३
३.	चर्पीको अवस्था	२२

सङ्क्षेपीकृत सूची

ग्रा.स्वा.का.	ग्रामीण स्वास्थ्य कार्यकर्ता
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
वा.स.	वातावरणीय स्वास्थ्य
वि.स्वा.स.	विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन
स्वा.शि.	स्वास्थ्य शिक्षा